

ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ

Αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι μια σειρά δεκαέξι ανυπόγραφων φορητών εικόνων του Διονυσίου του εκ Φουρνά και του εργαστηρίου του τις οποίες εντοπίσαμε σωζόμενες στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου της πόλεως των Σερρών (εικ. 1). Πρόκειται για πέντε δεσποτικές εικόνες μεγάλων διαστάσεων: του αγίου Νικολάου (εικ. 19), του αγίου Αθανασίου (εικ. 21), του αγίου Αντωνίου (εικ. 18), της αγίας Μαρίνας (εικ. 17) και του αγίου Γεωργίου (εικ. 22), όπως και για δώδεκα εικόνες επιστυλίου Μεγάλης Δεήσεως μικρών διαστάσεων με τους δώδεκα αποστόλους (εικ. 2). Οι παραπάνω εικόνες, πλην της αγίας Μαρίνας, βρίσκονται στο σημερινό νεώτερο τέμπλο του ναού, ενώ η εικόνα της αγίας Μαρίνας είναι τοποθετημένη σε προσκυνητάριο στον νάρθηκα. Μια άλλη εικόνα του αγίου Βασιλείου εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης, αλλά προέρχεται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράτη, από τον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου¹. Αντίθετα ο Παπαγεωργίου² αναφέρει ότι η εικόνα του αγίου Βασιλείου προέρχεται από ομώνυμο με την εικόνα ναό που ήταν κτισμένος πλησίον του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, αλλά είναι άγνωστος ο χρόνος καταστροφής του.

Οι εικόνες αυτές, όπως σημειώνει και ο Στράτης, οι οποίες το 1924 βρίσκονταν στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, διασώθηκαν από τον εμπρησμό των Βουλγάρων το 1913 και τη νέα εισβολή τους κατά το 1916/18, καθόσον ο ναός δεν πυρπολήθηκε. Φωτογραφίες των εικόνων του αγίου Αντωνίου, του αγίου Αθανασίου, του αγίου Νικολάου και της αγίας Μαρίνας έχουν δημοσιευθεί από τον πρωτοπρεσβύτερο Παναγιώτη Κουτσίδη³. Ο πρωτοπρεσβύτερος, στον πολύτιμο και χρήσιμο οδηγό για τον ναό

Η παρούσα μελέτη υπήρξε αντικείμενο ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο των Σερρών τον Απρίλιο του 2006.

1. Ε. Στράτης, «Διασωθείσαι χριστιανικάί αρχαιότητες Σερρών», *ΔΧΑΕ*, περ. Β', τ. Α' (1924) 56. Οι διαστάσεις της εικόνας, οι οποίες είναι οι αυτές με των άλλων εικόνων επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Στράτη, βλ. σ. 4.

2. Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη²1988, σσ. 29-30.

3. Πρωτ. Π. Κουτσίδης, *Ο ιερός ναός των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου Σερρών*, Σέρρες 2002, σσ. 41, 43, 44, 45, 55.

των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου, αναφέρει ότι οι εικόνες αυτές είναι μεταγενέστερες των άλλων εικόνων του τέμπλου, δηλαδή του Χριστού, της αγίας Μαρίνας και της Παναγίας, οι οποίες χρονολογούνται στα 1827 και 1832 και είναι έργα του ζωγράφου Κυριαζή από τον Αίνο της Ανατολικής Θράκης⁴. Επομένως, θεωρεί εσφαλμένα ότι οι εικόνες, τις οποίες εμείς αποδίδουμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, είναι μεταγενέστερες του 1832.

Η εικόνα, επίσης, του αγίου Βασιλείου (105×63,5 εκ.), που βρίσκεται σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μητροπόλεως, δημοσιεύεται στον σχετικό κατάλογο⁵. Η εικόνα αυτή χρονολογείται σωστά στις αρχές του 18ου αι., αλλά δεν συνδέεται με τη δραστηριότητα κανενός επωνύμου ζωγράφου της περιόδου.

Ειδικότερα, οι εικόνες της Μεγάλης Δεήσεως (εικ. 3-14) του τέμπλου του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου, μια σύνθεση εσχατολογικού χαρακτήρα, που εισάγεται ως συστατικό στοιχείο του τέμπλου από τον 10ο αι. και καθιερώνεται από τον 12ο αι., συγκροτούν ένα σύνολο δώδεκα εικόνων στις οποίες εικονίζονται οι δώδεκα απόστολοι⁶. Από τη σύνθεση λείπουν ο Χριστός, η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Τα τρία αυτά πρόσωπα απαρτίζουν, όπως είναι γνωστό, το κεντρικό θέμα της Δεήσεως, όπου ο Χριστός εικονίζεται μετωπικά, ενώ η Παναγία και ο Πρόδρομος τον πλαισιώνουν εκατέρωθεν, δεόμενοι, σε στάση τριών τετάρτων.

Οι δώδεκα απόστολοι διατάσσονται σε δύο ομάδες οι οποίες ανά έξι, πλαισιώναν το κεντρικό θέμα της Δεήσεως, η οποία, όπως είπαμε, δεν σώζεται. Αριστερά της Δεήσεως εικονίζονται ο απόστολος Πέτρος (εικ. 3), ο Ιωάννης ο Θεολόγος (εικ. 4), ο Λουκάς (εικ. 5), ο Ιάκωβος (εικ. 6), ο Θωμάς (εικ. 7) και ο Ανδρέας (εικ. 8), ενώ από δεξιά ο απόστολος Παύλος (εικ. 9), ο Ματθαίος (εικ. 10), ο Μάρκος (εικ. 11), ο Βαρθολομαίος (εικ. 12), ο Σίμων (εικ. 13) και ο Φίλιππος (εικ. 14). Οι απόστολοι εικονίζονται σε προτομή με στροφή του σώματος προς το κεντρικό θέμα της Δεήσεως, πλην του αποστόλου Ανδρέα, ο οποίος εικονίζεται μετωπικά. Οι επικεφαλής των δύο ομάδων των αποστόλων Πέτρος και Παύλος κρατούν αντίστοιχα ανοιχτό, ενεπίγραφο κώδικα και κλειστό ειλητάριο, ενώ οι τέσσερις ευαγγελιστές ανοιχτούς κώδικες ευαγγελίου. Οι λοιποί απόστολοι κρατούν κλειστά ειλητάρια, ενώ με το δεξί, εφόσον είναι ελεύθερο, ευλογούν.

4. Για τον ζωγράφο αυτόν βλ. Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση*, τ. 2, Αθήνα 1997, σ. 130.

5. Ι. Γκερέκος – Α. Κανλής, *Θησαυροί της Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης. Το Εκκλησιαστικό Μουσείο*, Σέρρες 1998, αρ. 17, σσ. 44-45.

6. Τις σωζόμενες εικόνες στο τέμπλο του ναού μου τις υπόδειξε ο κ. Πώργος Φουστέρης, θεολόγος και διδάκτορας βυζαντινής αρχαιολογίας, τον οποίο και ευχαριστώ. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Αλέξανδρο Αναγνωστόπουλο, θεολόγο και υποψήφιο διδάκτορα, για τη φωτογράφιση των εικόνων που παρουσιάζουμε.

Από εικονογραφική άποψη οι απόστολοι ακολουθούν καθιερωμένους τύπους. Ειδικότερα οι τρεις ευαγγελιστές, πλην του Λουκά, εικονίζονται να κρατούν ανοιχτούς κώδικες, ενώ οι λοιποί απόστολοι απεικονίζονται με κλειστά ειλητάρια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του αποστόλου Λουκά τη στιγμή που ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας. Η απεικόνιση του αποστόλου Λουκά ως ζωγράφου της Θεοτόκου, ο οποίος στο Μηνολόγιο του Βασιλείου του Β' αναφέρεται ως «ιατρός την τέχνην και ζωγράφος», απορρέει από την παράδοση της Εκκλησίας⁷. Την παράδοση αυτή έχει καταγράψει την τρίτη δεκαετία του 18ου αι. ο Διονύσιος από τον Φουρνά των Αγραφών, ο οποίος μάλιστα τον χαρακτηρίζει ως εισηγητή της ζωγραφικής φορητών εικόνων και πρότυπο όλων των βυζαντινών ζωγράφων⁸.

Ο χαρακτηρισμός, λοιπόν, από την παράδοση της Εκκλησίας του ευαγγελιστή Λουκά ως του πρώτου ζωγράφου ο οποίος απεικόνισε τον ενσαρκωμένο Χριστό με τη Θεοτόκο συνέβαλε σε απεικονίσεις του ίδιου τη στιγμή που ζωγραφίζει την Παναγία με το βρέφος. Μια από τις πρώτες απεικονίσεις του συγκεκριμένου θέματος στη βυζαντινή ζωγραφική, απαντά στο δεύτερο μισό του 14ου αι. στο Mateiče (1348-1352) της μεσαιωνικής Σερβίας⁹. Ωστόσο, το θέμα αυτό καθιερώνεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο τόσο σε τοιχογραφίες, όσο και σε φορητές εικόνες¹⁰.

Από καλλιτεχνική άποψη οι μορφές των αποστόλων της Μεγάλης Δείσεως, που έχουν έντονο σωματικό πλάτος και όγκο και πρόσωπα σαρκώδη που στηρίζονται σε στιβαρό λαιμό έχουν ως πρότυπα μορφές από τον ναό του Πρωτάτου (γύρω στα 1290). Έτσι, οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος, οι οποίοι είναι στραμμένοι προς το κέντρο της σύνθεσης της Δείσεως, εικονίζονται σε προτομή κρατώντας μισάνοιχτο ειλητάριο ο Πέτρος και ένα σύ-

7. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά Michele Bacci, *Il pennello dell' Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca*, Pisa 1998· Μ. Σιώτου, *Ιστορία και θεολογία των ιερών εικόνων*, Αθήνα 2019, σ. 81 κ.ε.· Michele Bacci, «Με τον χρωστήρα του ευαγγελιστή Λουκά», *Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 2000, σ. 82 (στο εξής: *Μήτηρ Θεού*).

8. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (επιμ.), εν Αγία Πετρούπολη 1909, σσ. 1, 5.

9. R. Hamman-Mac Lean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, εικ. στη σ. 107· Bacci, *Μήτηρ Θεού, ό.π.*, σ. 89 σημ. 19· για παλαιότερα παραδείγματα του εικονογραφικού αυτού θέματος βλ. D. Klein, *Lucas als Maler der Maria. Ikonographie der Lucas – Madonna*, Αμβούργο 1933, σσ. 36-61 και Ν. Χατζηδάκη, «Ο Ευαγγελιστής Λουκάς ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας», *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης*, Ηράκλειο 1990, σ. 120.

10. Βλ. σχετικά παραδείγματα Χατζηδάκη, *ό.π.*, σσ. 120-122· Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, σσ. 138-139· Α. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Vetsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 2001, σσ. 120-122.

νολο κλειστών ειληταρίων ο Παύλος, ως συγγραφέας των επιστολών. Στην εικονογραφία, στον τύπο της μορφής και στον τρόπο απόδοσης του σώματος και του προσώπου έχουν τα παράλληλά τους στις ομώνυμες μορφές του Πρωτάτου (εικ. 15, 16)¹¹.

Επίσης, ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (εικ. 4) και ο απόστολος Λουκάς (εικ. 5), – παρά το γεγονός ότι ακολουθούν διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους από αυτούς του Πρωτάτου – στο σαρκωμένο, αυλακωμένο από τις ρυτίδες πρόσωπο με το εύρος του σωματικού όγκου παραπέμπουν και πάλι στον ζωγράφο του Πρωτάτου και μάλιστα στις αντίστοιχες μορφές των αποστόλων¹².

Στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και στο εργαστήριό του αποδίδουμε, όπως είπαμε, άλλες έξι εικόνες μεγάλων διαστάσεων, την εικόνα της αγίας Μαρίνης (100×63 εκ.) (εικ. 17), την εικόνα του αγίου Νικολάου (100×68 εκ.) (εικ. 19), την εικόνα του αγίου Αντωνίου (100×68 εκ.) (εικ. 18), την εικόνα του αγίου Βασιλείου (100×64 εκ.) (εικ. 20), την εικόνα του αγίου Αθανασίου (100×68 εκ.) (εικ. 21) και την εικόνα του αγίου Γεωργίου (εικ. 22).

Στην εικόνα της αγίας Μαρίνας (εικ. 17) η αγία εικονίζεται σε προτομή μετωπικά, κρατώντας τον σταυρό του μαρτυρίου. Στον τύπο του προσώπου, που είναι πλατύ και εύσαρκο, και στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά ο καλλιτέχνης έχει υπόψει του το πρόσωπο της ένθρονης Παναγίας του Πρωτάτου¹³.

Στην εικόνα του αγίου Νικολάου (εικ. 19) ο άγιος εικονίζεται σε προτομή, μετωπικά, ενδεδυμένος με την αρχιερατική ενδυμασία. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει κλειστό κώδικα. Τον πλαισιώνουν ο Χριστός και η Παναγία, οι οποίοι εικονίζονται στο ύψος των ώμων του αγίου μικρογραφικά, κρατώντας κλειστό κώδικα και μαφόριο αντίστοιχα. Από καλλιτεχνική άποψη ο άγιος Νικόλαος με το πλατύ, εύρωστο σώμα, τον φυσιογνωμικό τύπο με το σκαμμένο από την πνευματική άσκηση πρόσωπο και την ένταση του βλέμματος έχει ως άμεσο πρότυπο τον άγιο Νικόλαο του Πρωτάτου¹⁴.

Στην εικόνα του αγίου Αντωνίου (εικ. 18) ο άγιος φέρει αργυρά επένδυση του 19ου αι., που αφήνει ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο. Εικονίζεται σε προτομή, μετωπικά, κρατώντας στο αριστερό χέρι ανοιχτό ειλητάριο, ενώ με το δεξί ευλογεί. Τα προσωπογραφικά και τεχνικά χαρακτηριστικά στην α-

11. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουήλ Πανσέληνος ο κορυφαίος ζωγράφος της εποχής των Παλαιολόγων», *Μανουήλ Πανσέληνος εκ του ιερού ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003, εικ. 83, 84.

12. *Ο.π.*, εικ. 30, 33, 34.

13. *Ο.π.*, εικ. 93.

14. *Ο.π.*, εικ. 99, 100.

πόδοση του προσώπου με τη γραμμική φωτοσκίαση στη διαγραφή των επί μέρους όγκων και ρυτίδων και την ένταση του βλέμματος παραπέμπουν και πάλι σε μορφές από τον ναό του Πρωτάτου, όπως είναι ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός και ο άγιος Εφραίμ ο Σύρος¹⁵.

Στην εικόνα του αγίου Βασιλείου (εικ. 20) ο άγιος εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός, ενδεδυμένος την ιερατική ενδυμασία. Με το αριστερό χέρι κρατάει κλειστό κώδικα, ενώ με το δεξί ευλογεί. Το πλατύ, ρωμαλέο σώμα και τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, εξαιρουμένης της μακριάς γενειάδας, παραπέμπουν και πάλι σε μορφές από τον ναό του Πρωτάτου, όπως είναι ο άγιος Γεώργιος ο Δεκαπολίτης¹⁶.

Στην εικόνα του αγίου Αθανασίου (εικ. 21) ο άγιος εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός, ενδεδυμένος με ιερατική ενδυμασία. Με το αριστερό χέρι κρατάει κλειστό κώδικα, ενώ με το δεξί ευλογεί. Το σώμα του, όπως και στους προηγούμενους αγίους, είναι εύρωστο με εντυπωσιακό πλάτος, ενώ το πρόσωπο με την πλατιά γενειάδα αποδίδεται με τεχνική που ακολουθεί πιστά τρόπους οικείους στη ζωγραφική του Πανσέληνου στον ναό του Πρωτάτου¹⁷.

Από τις Σέρρες προέρχεται, πιθανότατα, και μια εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (119x81εκ.), που βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Πανακοθήκη – Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια (εικ. 23)¹⁸. Η εικόνα αυτή χρονολογείται στον 18ο αι., χωρίς όμως να συνδέεται με το έργο του Διονυσίου. Ωστόσο, μετά από προσεκτική εξέτασή της έχουμε τη γνώμη ότι αυτή παρουσιάζει στενή εικονογραφική και καλλιτεχνική συνάφεια με άλλες εικόνες του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που φιλοτέχνησε ο Διονύσιος από τον Φουρνά ή αποδίδονται σ' αυτόν και σώζονται στο Κουτλουμουσιανό Κελλί του Τίμιου Προδρόμου στις Καρυές (1711)¹⁹, στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου (1722)²⁰, στη Μονή Ζωγράφου²¹, στον

15. Τσιγαρίδας, *ό.π.*, εικ. 129, 132.

16. *Ό.π.*, εικ. 105.

17. *Ό.π.*, εικ. 99, 100, 142.

18. *National Art Gallery. Old Bulgarian Art Collection. The Crypt*, Sofia 1999, αρ. 25.

19. Α. Ευγγόπουλος, «Τέσσερις φορητές εικόνες του Διονυσίου», *Ελληνικά* 10 (1938/2) 278 (στο εξής: «Τέσσερις φορητές εικόνες»): Γ. Κακαβάς, «Το τέμπλο του παρεκκλησίου του Τίμιου Προδρόμου στο κελλί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 184, εικ. 1, 3· Ιερομόναχος Αναστάσιος, *Ιερών Κουτλουμουσιανών Κελλίων Τίμιον Προδρόμον, Καρυές, Άγιον Όρος* 1996, σ. 28 (έγχρωμη εικόνα του αγίου Ιωάννου Προδρόμου)· *Post Byzantium: The Greek Renaissance*, Athens 2002, σ. 20.

20. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Άγνωστες φορητές εικόνες του Φράγκου Κατελάνου και του Διονυσίου του εκ Φουρνά στο Άγιον Όρος», *Μακεδονικά ΚΘ'* (1994) 401.

21. Μ. Επεν, *Mount Athos. Zograf Monastery*, Sofia 1994, εικ. 427, όπου δημοσιεύεται έγχρωμη φωτογραφία της εικόνας. Ο Επεν τη χρονολογεί λανθασμένα στον 17ο αι. και, συνεπώς, δεν τη συνδέει με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του Διονυσίου.

ναό της Μεταμορφώσεως στον Φουρνά των Αγραφών (1737)²² και στο Βυζαντινό Μουσείο της Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία της Κύπρου²³.

Έτσι, η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που σήμερα βρίσκεται στην Κρύπτη του ναού του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια, έχουμε τη γνώμη ότι είναι αναμφισβήτητο έργο του Διονύσιου του εκ Φουρνά. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να βρισκόταν αρχικά σε ναό της πόλεως των Σεργών απ' όπου εκλάπη από τους Βουλγάρους το 1913 ή 1917. Ωστόσο, η περίπτωση η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που βρίσκεται στη Σόφια, να ανήκει στο ίδιο σύνολο με τις εικόνες που παρουσιάζουμε πρέπει, μάλλον, να αποκλειστεί λόγω διαφοράς στις διαστάσεις. Η εικόνα του αγίου Ιωάννου Προδρόμου στη Σόφια έχει διαστάσεις 119×81εκ., ενώ οι διαστάσεις των εικόνων που σώζονται στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου κυμαίνονται από 100×63 εκ. έως 100×68 εκ.

Η τάση επιστροφής, που έχει επισημανθεί στις εικόνες του ναού των Αγίων Μαρίνας και Αντωνίου, και αντιγραφής του έργου του ζωγράφου Πανσελίνου είναι συνειδητή, καθώς μαρτυρείται σε χειρόγραφα που περιέχουν ανώνυμες «ερμηνείες της ζωγραφικής», εγχειρίδια δηλαδή που περιέχουν πρακτικές οδηγίες γύρω από την τεχνική της ζωγραφικής. Στις ερμηνείες αυτές βρίσκει κανείς συχνά την προτροπή προς τους μαθητευόμενους αγιογράφους να αναζητήσουν «εκ του περίφημου Μανουήλ του Πανσελίνου τινά αρχέτυπα» και «να κοπιάσουν εις αυτά ικανόν καιρόν».

Στις αρχές του 18ου αι. επώνυμος εκφραστής, αντιπροσωπευτικός προς την κατεύθυνση αυτή ζωγράφος, είναι ο αγιορείτης ιερομόναχος Διονύσιος από το χωριό Φουρνά των Αγραφών²⁴. Ο Διονύσιος έχοντας υπόψη παλαι-

22. Ξυγγόπουλος, «Τέσσερις φορητές εικόνες», *ό.π.*, σ. 4, εικ. 3.

23. Πρόκειται για αδημοσίευτη εικόνα την οποία αποδίδουμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά. Η φωτογραφία της εικόνας οφείλεται στον εκλεκτό συνάδελφο Αθανάσιο Παπαγεωργίου, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

24. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, «Θεοφάνους του εξ Αγραφών. Βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά* 10 (1937-1938) 249 κ.ε.· Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάγραμμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήναι 1957, σσ. 292-296 (στο εξής: *Σχεδιάγραμμα*)· Α. Ξυγγόπουλος, «Διονύσιος από τον Φουρνά», *Νέα Εστία* 74 (1963) 227-230· Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση*, τ. 1, Αθήνα 1987, σσ. 105-106, 276, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Γενικά για το θέμα της επιστροφής κατά τον 18ο αι. στη ζωγραφική του 13ου-14ου αι. βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18ου αι. στην παράδοση της τέχνης της "Μακεδονικής Σχολής"», *ΚΖ Δημήτρια, ΣΤ Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Β'», Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, 1994, σσ. 315-368, εικ. 1-41 (στο εξής: «Οι τοιχογραφίες»)· Ε. Κυριακούδης, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος το 18ο αι.: Αισθητικές αναζητήσεις και τεχνολογικά ρεύματα», *Θεσσαλονικέων πόλις* 4 (2001) 143-190· Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Καλλιτεχνικές τάσεις στην τέχνη των φορητών εικόνων του 18ου-19ου αι. στο Άγιον Όρος», *Πρακτικά*

ότερα εγχειρίδια ζωγραφικής, συνέθεσε ανάμεσα στα 1728-1733, με τη βοήθεια του λόγιου μαθητού του, του αγιογράφου και ιερομόναχου Κυρίλλου Φωτεινού από τη Χίο, ένα εγχειρίδιο αγιογραφίας, τη γνωστή *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, που εξέδωσε στα 1909 ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς²⁵. Η *Ερμηνεία* του Διονυσίου περιέχει οδηγίες τεχνικού και εικονογραφικού περιεχομένου, που έχουν ληφθεί από παλαιότερα εγχειρίδια, εμπλουτισμένη με εκτενείς περιγραφές των σκηνών της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μαρτυριών αγίων κ.ά.

Στην *Ερμηνεία* που συνέθεσε ο Διονύσιος συμβουλεύει τους υποψηφίους μαθητές στην τέχνη της αγιογραφίας και τους παρακινεί να μιμηθούν, και να αντιγράψουν το έργο του Πανσέληνου. Χαρακτηριστικά σημειώνει²⁶ *κάμε και σὺ καθὼς και ἡμεῖς και ἰδὲς μετὰ ταῦτα νὰ εὔρης ἐκ τοῦ περιφήμου Μανουὴλ τοῦ Πανσελήνου τινὰ ἀρχέτυπα και κοπίασε εἰς αὐτὰ ἱκανὸν καιρὸν, σχεδιάζοντας μὲ τὸν τρόπον ὁποῦ θέλομεν σὲ ἐρμηνεύσει παρέμπροσθεν, ἕως οὔ νὰ καταλάβῃς τὰ μέτρα τούτου και σχήματα. Ἐπειτα ὕπαγε εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθείσας ἐκκλησίας νὰ ἐβγάλλῃς ἀντίβουλα, καθὼς θέλομεν σὲ ἐρμηνεύσει.*

Ο ίδιος, μάλιστα, αναφερόμενος στον εαυτό του, λέγει ότι έμαθε την τέχνη της ζωγραφικής στο Άγιον Όρος σπουδάζοντας παιδιόθεν και μιμούμενος κατά τὸ δυνατόν μοι τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης δίκην σελήνης λάμπαντα κὺρ Μανουὴλ τὸν Πανσέληνον ἀπὸ τε τὰς εἰκονισθείσας παρ' αὐτοῦ ἱερὰς εἰκόνας τε και περικαλλεῖς ναοὺς ἐν τῷ ἀγωνίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω· ὅστις (ο Πανσέληνος) και λάμπων ποτὲ εἰς τὴν ζωγραφικὴν ταύτην ἐπιστήμην ὡσάν ἡ χρυσολαμπροκίνητος σελήνη ὑπερηκόντισε και κατεκάλυψε μὲ τὴν θαυμαστὴν τέχνην του ὅλους τοὺς παλαιοὺς και νέους ζωγράφους, ὡς τὸν δειχνουσι σαφέστατα αἱ ἐν τοίχοις και πίναξιν ὑπ' αὐτοῦ εἰκονισθεῖσαι εἰκόνες²⁷.

Ο Διονύσιος ως αγιογράφος, ακολουθώντας πιστά τις παραπάνω οδηγίες, μας άφησε ένα σημαντικό αριθμὸ φορητῶν εικόνων που σώζονται στο Κελλί του Τιμίου Προδρόμου στις Καρυές²⁸, όπου και εμόνασε, στο Πρωτάτο²⁹,

Συμποσίον «Ζητήματα Μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη», Αθήνα 2002, σσ. 321-323 (στο εξής: «Καλλιτεχνικές τάσεις»)· Γ. Κακαβάς, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων του Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργο του, 250 έτη από την εκδημία του*, (Καρπενήσι 1996), Αθήνα 2003, σσ. 607-641 (στο εξής: «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων»).

25. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *ό.π.*, σ. 6 σημ. 24. Βλ. επίσης, Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, *ό.π.*, σσ. 300-305.

26. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *ό.π.*, σ. 6.

27. *Ό.π.*, σ. 3.

28. Βλ. στην παρούσα μελέτη σ. 101 σημ. 19.

29. Στο Πρωτάτο έχουν εντοπιστεί δύο εικόνες, του Χριστού Παντοκράτορα και της

στη Μονή Κουτλουμουσίου³⁰, στη Μονή Καρακάλλου³¹, στη Μονή Αγίου Παύλου³², στη Μονή Δοχειαρίου³³, στη Μονή Ζωγράφου³⁴, στην Κύπρο³⁵, στο Μουσείο της Κρύπτης του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια³⁶, στον Φουρνά των Αγράφων³⁷, στο Μουσείο Κανελλοπούλου Αθηνών³⁸ κ.ά.

Παναγίας Οδηγήτριας. Τσιγαρίδας, «Οι τοιχογραφίες» *ό.π.*, σ. 366, εικ. 41· *Κεμήλια Προτάτον*, τ. Β', Άγιον Όρος 2004, σσ. 283-286.

30. Στη Μονή Κουτλουμουσίου σώζονται δύο εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά, του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και το εργαστήριό του. Έγχρωμη απεικόνιση βλ. *Ορθοδοξία – Ελληνισμός. Πορεία στην τρίτη χιλιετία*, τ. Β', Άγιον Όρος, Έκδοση Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου, 1996, πίν. στη σσ. 134, 135.

31. Στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου σώζονται τέσσερις εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά, οι ακόλουθες: η Σύναξη των αποστόλων, ο Χριστός Παντοκράτωρ, η Παναγία Οδηγήτρια και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, βλ. Τσιγαρίδας, «Καλλιτεχνικές τάσεις», *ό.π.*, σσ. 322-323. Μάλιστα, η εικόνα της Συνάξεως των δώδεκα αποστόλων είναι ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά, χρονολογημένο στα 1722 (*χειρ εὐτελοῦς Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἀγράφων*). Επίσης, στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος και στο Σκευοφυλάκιο της Μονής έχουμε εντοπίσει άλλες τέσσερις εικόνες που μπορούν να αποδοθούν στον Διονύσιο εκ Φουρνά και το εργαστήριό του. Πρόκειται για την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα της Παναγίας Οδηγήτριας στο παρεκκλήσιο και για τις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και του Ιωάννη του Προδρόμου σε προτομή στο Σκευοφυλάκιο.

32. Στη Μονή Αγίου Παύλου τρεις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα, της Παναγίας Οδηγήτριας και της Σταυρώσεως αποδίδονται στον Διονύσιο εκ Φουρνά ή πιθανότατα στο εργαστήριό του. Μ. Βασιλάκη, «Εικόνες 18ος-19ος αι.», *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου*, Άγιον Όρος 1998, σσ. 155-163, εικ. 82, 83, 84· *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Helsinki 2005, A.28, A.29, σσ. 71-72 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).

33. Στη Μονή Δοχειαρίου μια εικόνα της Παναγίας Γοργοεπηκόου του 1726 έχουμε τη γνώμη ότι είναι έργο του Διονυσίου του Φουρνά. Ιερομόναχος Φιλόθεος Δοχειαρίτης, «Η θαυματουργική εικόνα της Παναγίας Γοργοεπηκόου», *Παρουσία Ι. Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, σ. 200, εικ. 3.

34. Στη Μονή Ζωγράφου έχουμε εντοπίσει μια εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου, η οποία έχουμε τη γνώμη ότι αποδίδεται στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, βλ. Επεν, *ό.π.*, εικ. 427. Η εικόνα αυτή χρονολογείται λανθασμένα από τον Επεν στον 17ο αι.

35. Βλ. *ό.π.*, σημ. 23.

36. Βλ. *ό.π.*, σημ. 18.

37. Στον ναό της Μεταμορφώσεως του Φουρνά των Αγράφων Ευρυτανίας σώζονται τέσσερις ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου του 1733-1737, προερχόμενες από το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής, οι ακόλουθες: Ιησούς Χριστός Μέγας Αρχιερέυς, Ζωοδόχος Πηγή, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, απόστολοι Πέτρος και Παύλος, βλ. Ξυγγόπουλος, «Τέσσερις φορητές εικόνες», *ό.π.*, σσ. 1-7, εικ. 1-4. Άλλες τέσσερις εικόνες εκ των οποίων τρεις σώζονται στον ναό της Μεταμορφώσεως στον Φουρνά (Ιησούς Χριστός Μέγας Αρχιερέυς, Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) και μια στους Δομιανούς Ευρυτανίας (Κοίμηση Θεοτόκου) αποδίδονται στον Διονύσιο, βλ. Κακαβάς, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων», *ό.π.*, σ. 611. Μπορούμε, επίσης, να προσθέσουμε στα αποδιδόμενα έργα του Διονυσίου δύο εικόνες του Εκκλησιαστικού Μουσείου Ρεντίνας, μια κεφαλή του Χριστού και ένα Άγιο Μανδήλιο (:). Κακαβάς, *αντ.*

38. Μια εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα του Μουσείου Κανελλοπούλου αποδίδεται επίσης στον Διονύσιο, βλ. Κακαβάς, «Λεύκωμα ζωγραφικών έργων», *ό.π.*, σ. 611.

Στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Διονυσίου και μελών του εργαστηρίου του εντάσσουμε και τις εικόνες που παρουσιάσαμε. Ειδικότερα, οι φυσιογνωμικοί τύποι και οι καλλιτεχνικοί τρόποι των εικόνων του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου παρουσιάζουν στενή συγγένεια με ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου, όπως είναι η εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στη Μονή Καρακάλλου, έργο του 1722, και η οποία, όπως είδαμε, εντάσσεται σ' ένα μεγαλύτερο σύνολο φορητών εικόνων του ίδιου καλλιτέχνη που σώζονται στη Μονή.

Έτσι, από τις εικόνες της Μεγάλης Δείσεως η εικόνα του αγίου Ανδρέου (εικ. 8, 24) στον φυσιογνωμικό τύπο, στον τρόπο αποδόσεως του προσώπου και στο εκφραζόμενο αυστηρό ήθος παρουσιάζει έντονη σχέση με τον απόστολο Ανδρέα (εικ. 25) από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων της Μονής Καρακάλλου. Ωστόσο, ο απόστολος Πέτρος (εικ. 26-27), όπως και ο Ανδρέας, ο Θωμάς (εικ. 28-29), ο Λουκάς (εικ. 30-31) κ.ά. από τη Μεγάλη Δείση του ναού, παρά τον κοινό φυσιογνωμικό τύπο, εμφανίζονται γραμμικότεροι στην τεχνική εκτέλεση, με διαφορετική χρωματική κλίμακα στα ρούχα και ποιοτικά κατώτεροι, συγκριτικά με τις ομώνυμες μορφές από την εικόνα των αγίων αποστόλων της Μονής Καρακάλλου.

Μάλιστα, σε ορισμένες εικόνες της Μεγάλης Δείσεως, όπως του αποστόλου Παύλου (εικ. 32-33), του αποστόλου Ματθαίου (εικ. 34-35), του αποστόλου Σίμωνα (εικ. 13), ο ανώνυμος καλλιτέχνης στον φυσιογνωμικό τύπο, στα τεχνικά χαρακτηριστικά και στην καλλιτεχνική ποιότητα διαφοροποιείται ριζικά από τις αντίστοιχες μορφές της εικόνας της Μονής Καρακάλλου³⁹.

Η σύγκριση των αποστόλων της Μεγάλης Δείσεως με τους αποστόλους της ενυπόγραφης εικόνας του Διονυσίου της Μονής Καρακάλλου δείχνουν ότι οι εικόνες της Μεγάλης Δείσεως εντάσσονται στο εργαστήριο του Διονυσίου, αλλά είναι καλλιτεχνικά άνισες. Φαίνεται, μάλιστα, ότι έχουν εκτελεστεί από δύο καλλιτέχνες του εργαστηρίου ανισοβαρούς καλλιτεχνικού επιπέδου. Ο ίδιος ο Διονύσιος έχουμε τη γνώμη ότι εξετέλεσε μόνο τις δεσποτικές εικόνες του ναού, δηλαδή τις εικόνες της αγίας Μαρίνας, του αγίου Νικολάου, του αγίου Αθανασίου, του αγίου Αντωνίου, του αγίου Βασιλείου και του αγίου Γεωργίου.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι εικόνες του ναού των Αγίων Μαρίνης και Αντωνίου, που παρουσιάσαμε, είναι έργο του ιερομονάχου και ζωγράφου Διονυσίου από τον Φουρνά των Αγράφων και των συννεργατών του και έχουμε τη γνώμη ότι χρονολογούνται την περίοδο 1722-

39. Η διαπίστωση αυτή ισχύει, εφόσον βέβαια οι εικόνες αυτές στο πρόσωπο δεν έχουν δεχτεί νεώτερη επιζωγράφηση.

1734, δηλαδή μετά τη φιλοτέχνηση των εικόνων της Μονής Καρακάλλου το 1722 και πριν από την αναχώρηση του Διονυσίου από τον Άγιον Όρος το 1734. Από απόψεως τέχνης κατατάσσονται σε ένα καλλιτεχνικό ρεύμα που εμφανίζεται στις αρχές του 18ου αι. στο Άγιον Όρος. Στο ρεύμα αυτό αναγνωρίζεται η τάση επιστροφής σε τύπους και τρόπους της ζωγραφικής του τέλους του 13ου αι. και των αρχών του 14ου αι. και κυρίως στη ζωγραφική του Πανσέληνου, στο πρόσωπο του οποίου η παράδοση προσγράφει όλη σχεδόν τη μνημειακή ζωγραφική του 14ου αι. που σώζεται στο Άγιον Όρος.

Το φαινόμενο αυτό της επιστροφής, που εμφανίζεται και σε άλλες μορφές της μεταβυζαντινής τέχνης του 18ου αι., επισημαίνεται όχι μόνο στη μνημειακή ζωγραφική, αλλά και σε φορητές εικόνες με προτίμηση στις απεικονίσεις του Χριστού, της Παναγίας, του αγίου Νικολάου, του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου κ.ά. Γνωστοί επώνυμοι εκφραστές της καλλιτεχνικής αυτής τάσης στο πρώτο τέταρτο του 18ου αι. είναι ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά και ο Δαβίδ από τη Σελενίτζα, ενώ πρόσφατα, βάσει επιγραφικών στοιχείων, συνδέσαμε τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου με τον άγνωστο μέχρι τώρα, αλλά κορυφαίο καλλιτέχνη, τον Κοσμά από τη νήσο Λήμνο⁴⁰.

Η κίνηση αυτή, που εμφανίζεται στον χώρο του Αγίου Όρους, με βάση τα αποτελέσματα της μέχρι τώρα έρευνας βρίσκει περιορισμένη απήχηση σε εκτός του Αγίου Όρους περιοχές. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι τα ζωγραφικά εκτός του Αγίου Όρους σύνολα της καλλιτεχνικής αυτής τάσης έχουν εντοπισθεί σε μεγάλα, κυρίως, αστικά κέντρα της Μακεδονίας, όπως στη Θεσσαλονίκη, την Καστοριά, καθώς και τη Μοσχόπολη της σημερινής Αλβανίας. Με τη μελέτη μας αυτή ο χώρος εμφάνισης του καλλιτεχνικού αυτού ρεύματος επεκτείνεται και στην πόλη των Σερρών.

Ο γεωγραφικός περιορισμός του καλλιτεχνικού αυτού φαινομένου στον χώρο του Αγίου Όρους και σε ναούς μεγάλων αστικών κέντρων της Μακεδονίας και της σημερινής Αλβανίας οφείλεται πιθανότητα στη λογότητα των ζωγράφων και συνεπώς στον λόγιο χαρακτήρα της ζωγραφικής, που απευθύνεται σε μορφωμένο κύκλο αστών, κληρικών και μοναχών.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

40. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Περί της μη σωζομένης κτητορικής επιγραφής του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντ. Μουρίκη*, Αθήνα 2003, σσ. 863-868, εικ. 1-4.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέσα στο 2006 δημοσιεύθηκαν δύο νέες μελέτες, με τις οποίες δημοσιεύονται έργα του Διονυσίου στο Άγιον Όρος και την Κύπρο, ορισμένα εκ των οποίων αναφέρονται στην παρούσα μελέτη. Ο μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης δημοσίευσε επτά άγνωστες εικόνες σωζόμενες στη Σκήτη των Καυσοκαλυβίων του Αγίου Όρους. Από τις εικόνες αυτές τρεις εικόνες, του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Ιωάννου του Θεολόγου στην Καυσοκαλυβίτικη Καλύβη του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άγιον Όρος, τρεις άλλες εικόνες της Φιλοξενίας του Αβραάμ, του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας σώζονται στον Κοιμητηριακό ναό της Σκήτης των Καυσοκαλυβίων, ενώ μια εικόνα της Βαϊοφόρου απόκειται στην Εικονοθήκη του Κυριακού των Καυσοκαλυβίων, βλ. σχετικά Μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης, «Μεταβυζαντινή τέχνη στη Σκήτη Κουσοκαλυβίων», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου, «Άγιον Όρος. Πνευματικότητα και Ορθοδοξία – Τέχνη»*, Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 2006, σσ. 347-350, εικ. 19, 20, 22, 24, 26, 27, 28.

Η Αγγελική Στρατή σε δημοσίευσμά της αποδίδει την εικόνα του αγίου Βασιλείου, που εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών, αλλά όπως είπαμε, προέρχεται από τον ναό της Αγίας Μαρίνας και Αγίου Αντωνίου Σερρών στον Διονύσιο από τον Φουρνά (βλ. στην παρούσα μελέτη σσ. 98, 101, εικ. 20). Δημοσιεύει, επίσης, δύο εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας Οδηγήτριας σωζόμενες στο Παρεκκλήσιο του Ιωάννου του Θεολόγου στη Μονή Καρακάλλου (βλ. στην παρούσα μελέτη σ. 104, σημ. 31): βλ. σχετικά Α. Στρατή, «Άγνωστες φορητές εικόνες του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Σέρρες και στο Άγιον Όρος», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 363-365, εικ. 1-4.

Πρόσφατα δημοσιεύθηκε και η εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου του Βυζαντινού Μουσείου του Ιδρύματος του αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ στη Λευκωσία, την οποία αποδώσαμε στον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, βλ. σχετικά: *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain, Κατάλογος Έκθεσης*, Helsinki 2006, σ. 243, αρ. 1.77.

SUMMARY

E. N. Tsigaridas, *Portable Icons by Dionysios of Fournas in Serres*.

The hieromonk Dionysios of Fournas in the Agraфа, who was born c. 1670, was the theoretical exponent of the artistic trend that returned to the art of the Paleologues. Between 1728 and 1733, he also wrote the *Painter's Manual* and was at the same time working as a painter both of murals and of portable icons.

The subject of this paper is a number of unsigned portable icons by Dionysios of Fournas and his workshop which are located on the tempron of St Marina and St Antony Church in Serres. Specifically, they are four despotic icons of St Nicolas, St Athanasios, St Anthony and St Marina, and twelve epistyle icons of the Great Deesis with the twelve apostles.

An icon of St Basil, which is exhibited in the Ecclesiastical Museum of Serres Dioces, belongs to the same group and it is a work of the same painter.

These icons, which are ascribed on the basis of artistic criteria to Dionysios of Fournas, were painted in the first quarter of the 18th century and represent the artistic trend that sought to return to and copy the art of the supreme painter of the Paleologean period, Manuel Panselinos, who painted the frescoes in the Church of Protaton (c. 1290) at Karyes on Mount Athos.

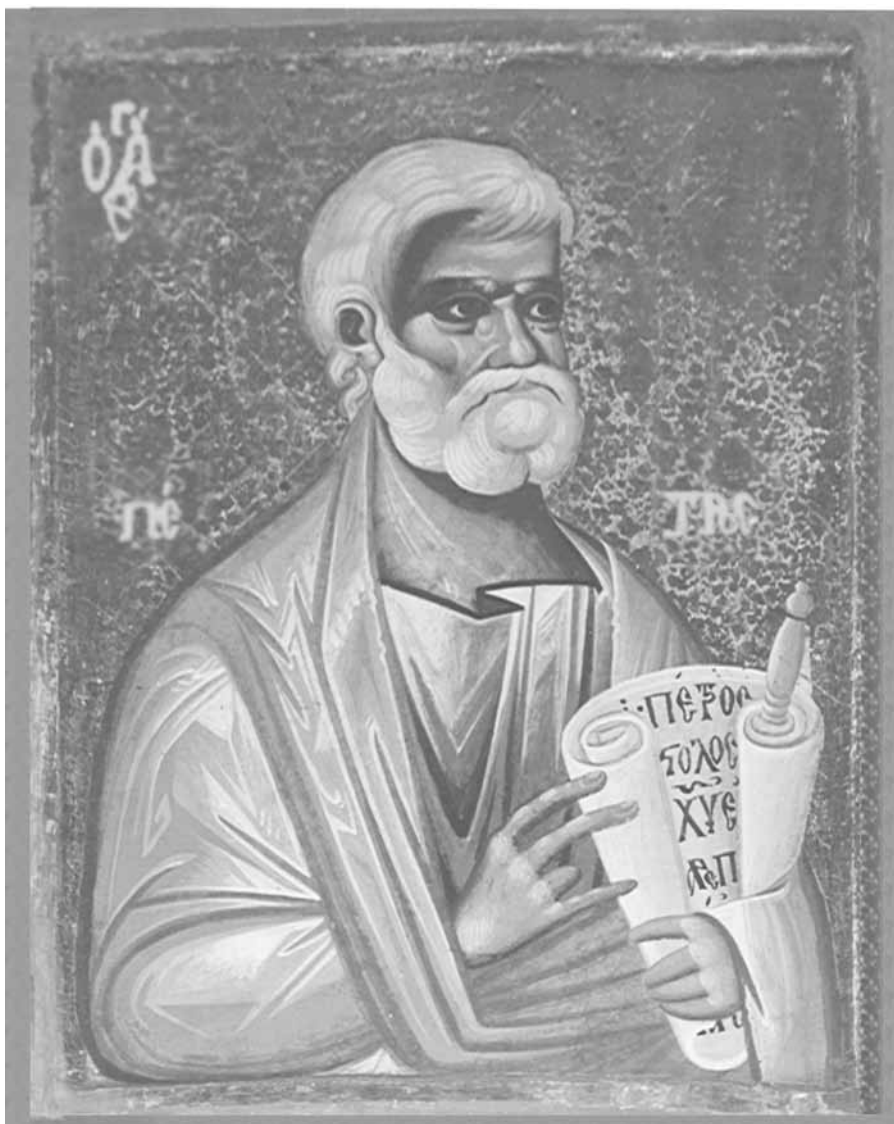

*Εκκ. 1. Ο ναός της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.
Fig. 1. Church of St Marina and St Anthony.*

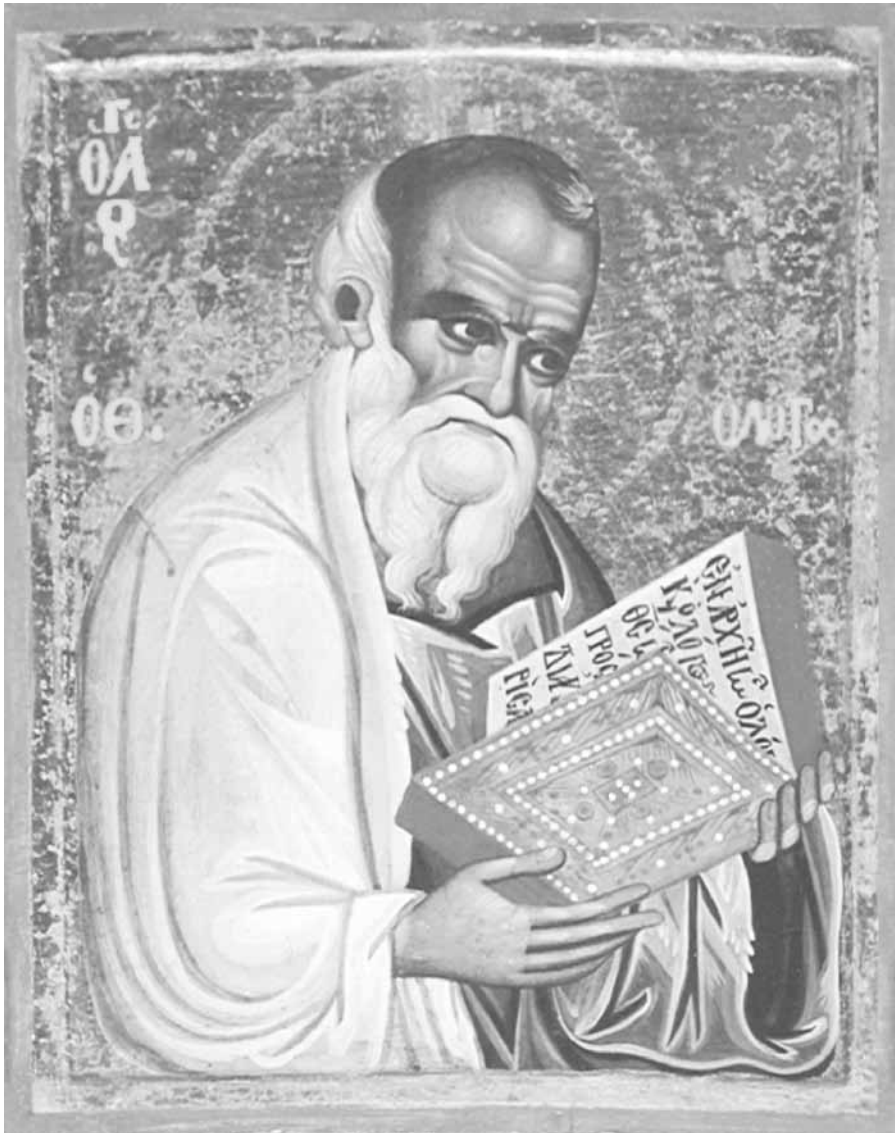
Εικ. 2. Το νεότερο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου με τις εικόνες του επιστυλίου της Μεγάλης Δείσεως.

Fig. 2. The new templon of St Marina and St Anthony Church with the epistyle icons of Great Deisis.

Εικ. 3. Ο απόστολος Πέτρος από το επιστόλιο της Μεγάλης Δείσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 3. St apostle Peter from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 4. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος από το επιστύλιο της Μεγάλης Δείσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 4. Evangelist St John the Theologian from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

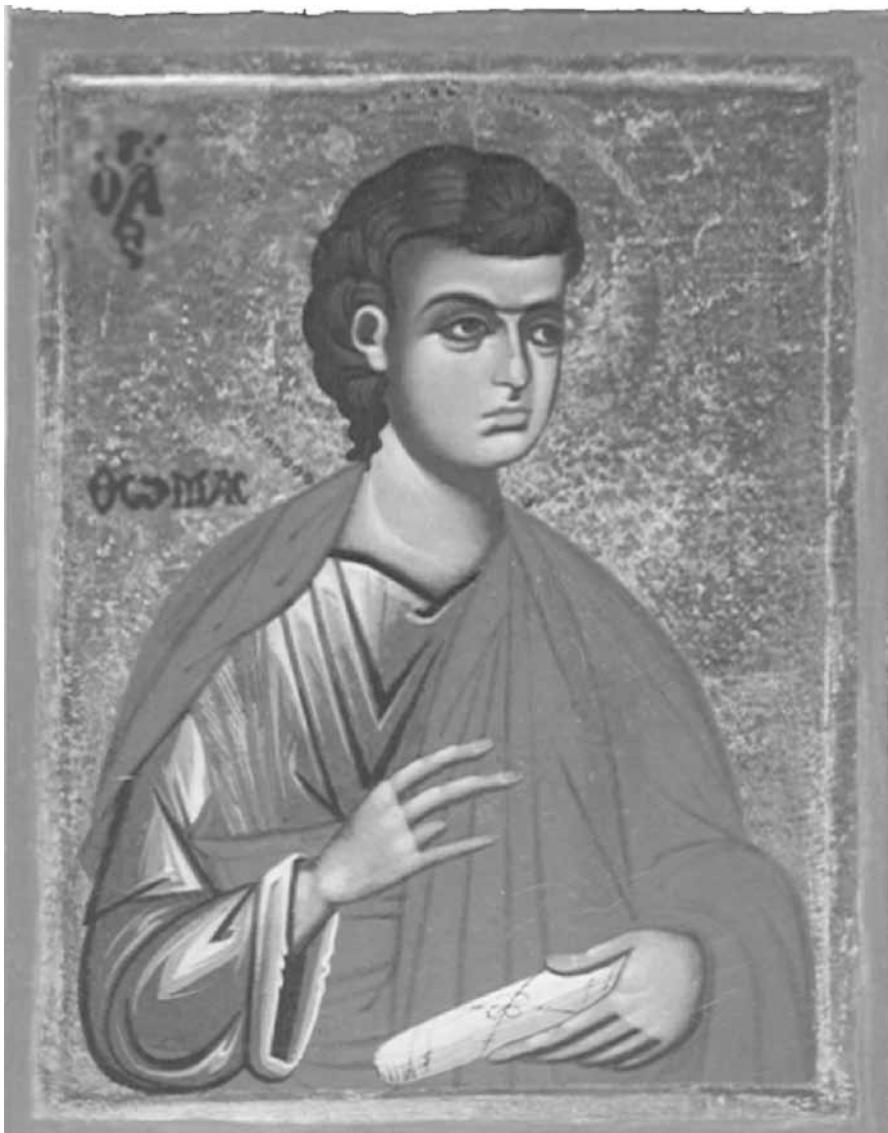
Εικ. 5. Ο ευαγγελιστής Λουκάς από το επιστύλιο της Μεγάλης Δείσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 5. Evangelist St Luke from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 6. Ο απόστολος Ιάκωβος από το επιστύλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 6. St apostle Jacob from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 7. Ο απόστολος Θωμάς από το επιστύλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 7. St apostle Thomas from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

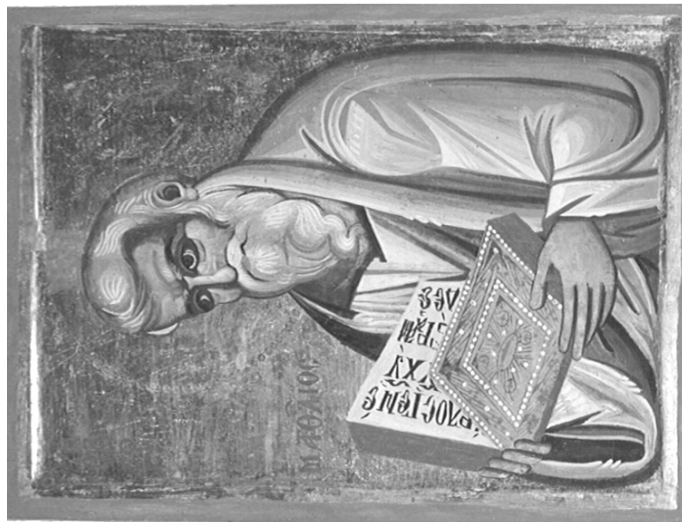
Εικ. 8. Ο απόστολος Ανδρέας από το επιστύλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 8. St apostle Andreas from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

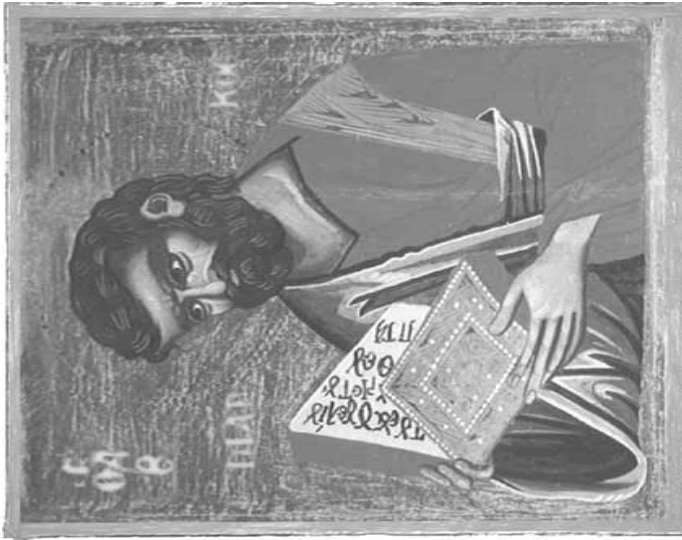
Εικ. 9. Ο απόστολος Παύλος από το επιστύλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 9. St apostle Paul from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 10. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος από το επιστύλιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 10. Evangelist St Matthew from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 11. Ο ευαγγελιστής Μάρκος από το επιστόμιο της Μεγάλης Δείσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 11. Evangelist St Marcos from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 12. Ο απόστολος Βαρθολομαίος από το επιστόμιο της Μεγάλης Δείσεως του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 12. St apostle Bartholomew from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

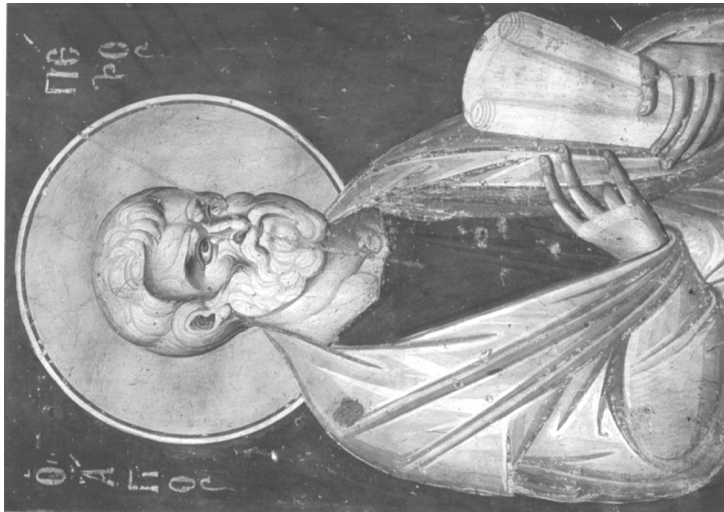
Εικ. 13. Ο απόστολος Σίμων από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 13. St apostle Simon from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 14. Ο απόστολος Φίλιππος από το επιστόλαιο της Μεγάλης Δεήσεως του ναού της Αγίας Μαρίας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 14. St apostle Philippe from the epistyle of Great Deisis of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 15. Ο απόστολος Πέτρος από τον ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος.
Fig. 15. St apostle Peter from the Church of Protaton at Mount Athos.

Εικ. 16. Ο απόστολος Παύλος από τον ναό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος.
Fig. 16. St apostle Paul from the Church of Protaton at Mount Athos.

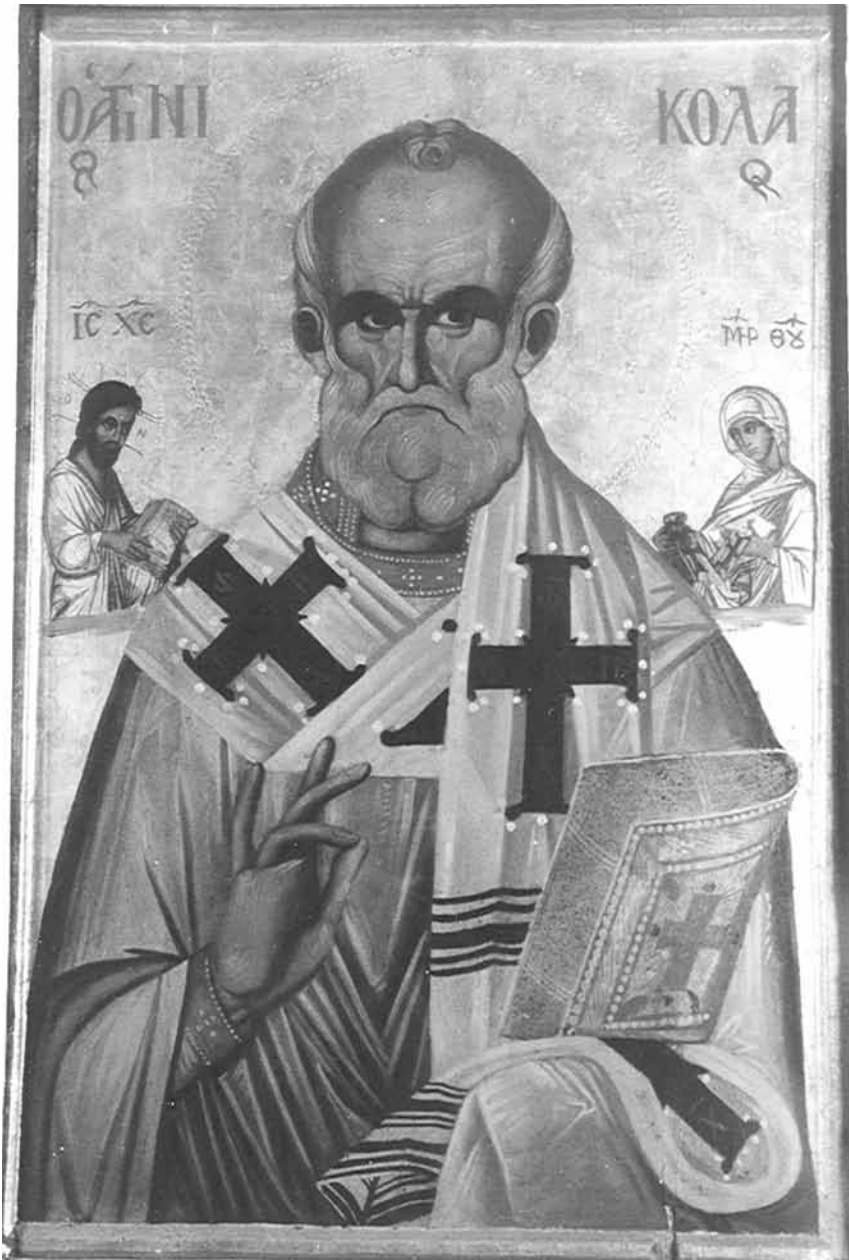
Εικ. 17. Η αγία Μαρίνα σε προσκνητήριο στον ναό της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 17. St Marina at proskenetarion at St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 18. Ο άγιος Αντώνιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου (λεπτομέρεια).

Fig. 18. St Anthony from the templon of St Marina and St Anthony Church (detail).

Εικ. 19. Ο άγιος Νικόλαος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.

Fig. 19. St Nicholas from the templon of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 20. Ο άγιος Βασίλειος στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών.

Fig. 20. St Basil from the Ecclesiastical Museum of the Holy Metropole of Serres.

Εικ. 21. Ο άγιος Αθανάσιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.
 Fig. 21. St Athanasios from the templon of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 22. Ο άγιος Γεώργιος στο τέμπλο του ναού της Αγίας Μαρίνας και του Αγίου Αντωνίου.
 Fig. 22. St George from the templon of St Marina and St Anthony Church.

Εικ. 23. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στην Κρύπτη του ναού
του Αγίου Αλεξάνδρου Νέβσκι στη Σόφια.

Fig. 23. St John the Forerunner from the Crypt of St Alexander Nevski Church
at Sofia.

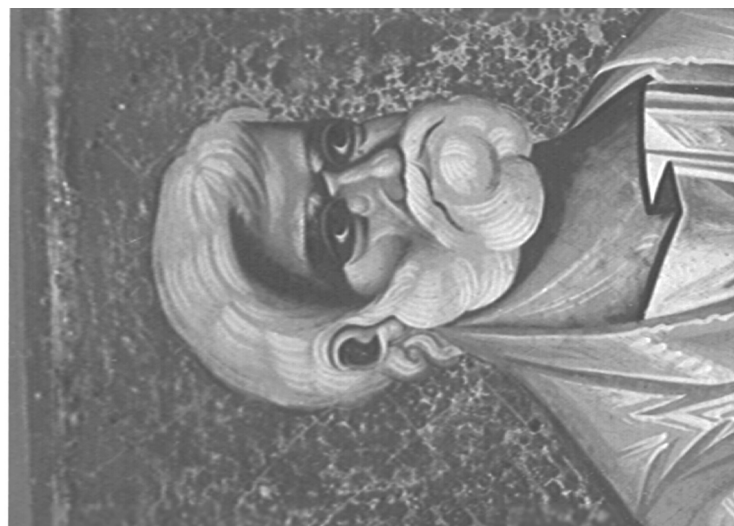
Εικ. 25. Απόστολος Ανδρέας (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου στα 1722).

Fig. 25. St apostle Andrew (detail of the icon of the Twelve apostles from the katholikon of Karakallou Monastery, a work signed by Dionysios of Fournas dated 1722).

Εικ. 24. Απόστολος Ανδρέας (λεπτομέρεια της εικ. 8).

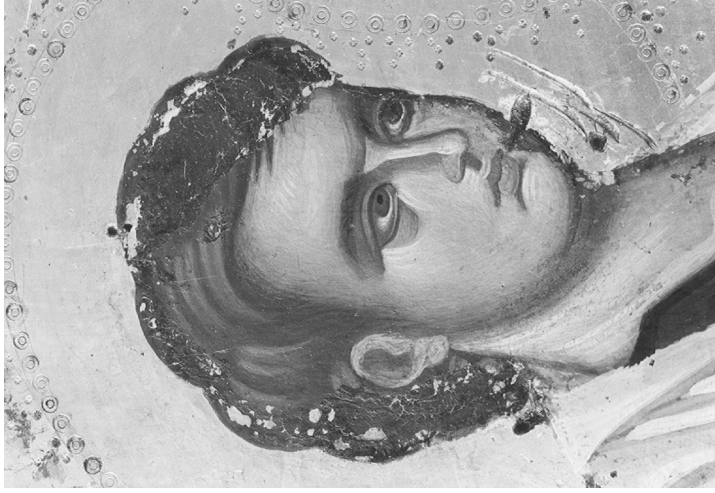
Fig. 24. St apostle Andrew (detail of fig. 8).

*Εικ. 26. Ο απόστολος Πέτρος
(λεπτομέρεια της εικ. 3).
Fig. 26. St apostle Peter (detail of fig 3).*

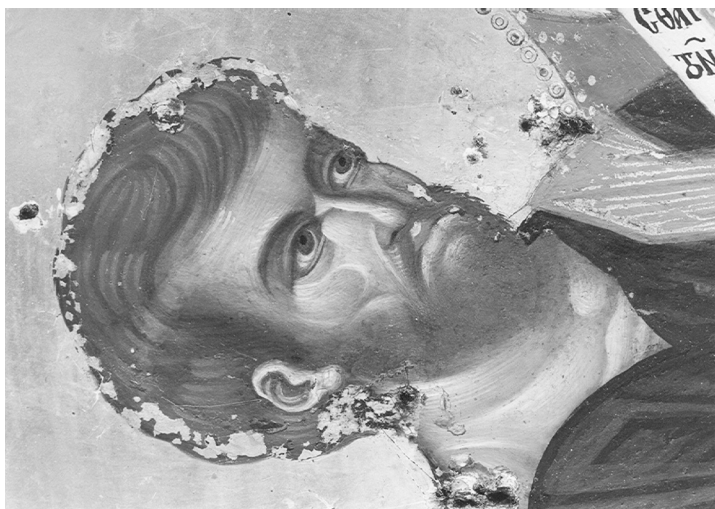
*Εικ. 27. Απόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια από την εικόνα
των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρα-
κάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του 1722).
Fig. 27. St apostle Peter (detail of the icon of the Twelve
apostles from the katholikon of Karakallou Monastery,
a work signed by Dionysios of Fournas dated 1722).*

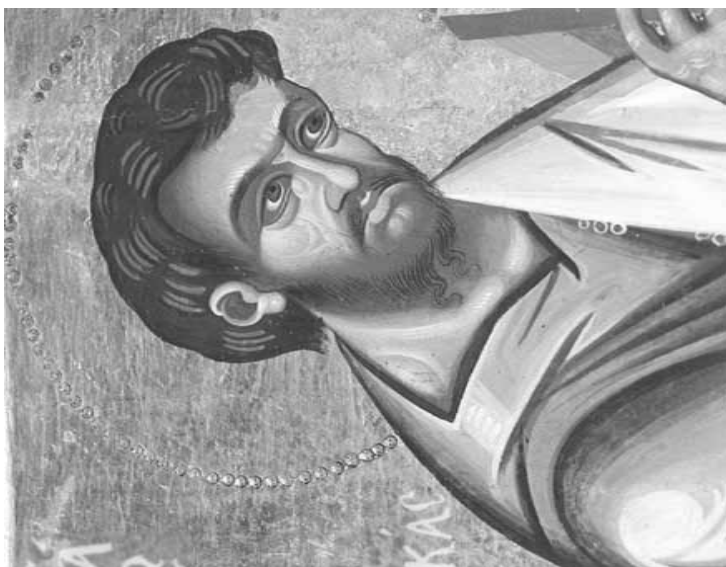
Εικ. 29. Απόστολος Θωμάς (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του 1722).
Fig. 29. St apostle Thomas (detail of the icon of the Twelve apostles from the katholikon of Karakallou Monastery, a work signed by Dionysios of Fourmas dated 1722).

Εικ. 28. Ο απόστολος Θωμάς (λεπτομέρεια της εικ. 7).
Fig. 28. St apostle Thomas (detail of fig. 7).

*Εικ. 31. Ευαγγελιστής Λουκάς (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του 1722).
Fig. 31. St evangelist Luke (detail of the icon of the Twelve apostles from the katholikon of Karakallou Monastery, a work signed by Dionysios of Fourmas dated 1722).*

*Εικ. 30. Ο ευαγγελιστής Λουκάς (λεπτομέρεια της εικ. 5).
Fig. 30. St evangelist Luke (detail of fig. 5).*

Εικ. 33. Απόστολος Παύλος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του 1722).
 Fig. 33. St apostle Paul (detail of the icon of the Twelve apostles from the katholikon of Karakallou Monastery, a work signed by Dionysios of Fourmas dated 1722).

Εικ. 32. Ο απόστολος Παύλος (λεπτομέρεια της εικ. 9).
 Fig. 32. St apostle Paul (detail of fig. 9).

Εικ. 35. Ευαγγελιστής Ματθαίος (λεπτομέρεια από την εικόνα των Δώδεκα αποστόλων στο καθολικό της Μονής Καρακάλλου, ενυπόγραφο έργο του Διονυσίου του 1722).

Fig. 35. St evangelist Matthew (detail of the icon of the Twelve apostles from the katholikon of Karakallou Monastery, a work signed by Dionysios of Fournas dated 1722).

Εικ. 34. Ευαγγελιστής Ματθαίος (λεπτομέρεια της εικ. 10).

Fig. 34. St evangelist Matthew (detail of fig. 10).

